

Ks. Jarosław Moskałyk¹
WT UAM, Poznań

ZNACZENIE WSCHODNIEJ SYMBOLIKI CERKIEWNEJ

Symbolika cerkwi, która także stanowi wartość misteryjną, w imponujący sposób ułatwia dostęp do treści i języka nabożeństw liturgicznych. Jest swoistą przepustką ku właściwemu rozumieniu ich aktualnego znaczenia uświęcającego osób wierzących i zdobywania przez nich większej ufności w życie przyszłe.

Aby spróbować wyjaśnić charakter i rolę wschodniej symboliki cerkiewnej trzeba znaleźć najpierw odpowiedź na pytanie o wartość symbolu religijnego w ogóle. Zarówno w rzeczywistości chrześcijańskiej, jak i poza nią, symbol spełnia istotną funkcję informacyjną, edukacyjną oraz profetyczną. Przyjmuje się, że on w swej pośredniczącej zasadzie odsłania światu materialnemu fakty i wydarzenia związane z inną przestrzenią działania. To, co w sposób bezpośredni i dosłowny nie może być wypowiedziane ludzkim językiem zostaje ukazane w obliczu prawdy, którą ujawnia, poprzez symbol. Stanowiąc całkowicie realistyczny punkt odniesienia, symbol pozostaje jednocześnie zjawiskiem misteryjnym, a więc takim, które nie odsłania wszystkiego co wiąże się z ponad tymczasowością i nie umożliwia każdemu w jednakowy sposób dojście do prawdy. On z natury swej zakłada inne rozróżnienie niż tylko materialne lub fizyczne. Jednocześnie nie ogranicza się jedynie do wskazania określonego faktu, jak to się dzieje w przypadku znaku, ale jest swoistym uobecnieniem niewypowiedzianej i nie odkrytej wartości bytu nadprzyrodzonego. Stąd ludzka afirmacja symbolu może być interpretowana jako otwarcie i zbliżenie osoby wobec daru nadprzyrodzoności. W religii chrześcijańskiej takim szczególnym wyrazem identyfikacji z prawdziwą obecnością tego daru jest krzyż, który ukazuje i zarazem komunikuje o nieogarnionym potencjale wiary.

---

¹ Ks. dr hab. Jarosław Moskałyk, profesor w Zakładzie Teologii Fundamentalnej i Ekumenizmu Wydziału Teologicznego UAM w Poznaniu; e-mail: moskałyk@amu.edu.pl

1. DOSTĘPNOŚĆ SYMBOLIKI POPRZEZ ZJAWISKO CERKWI

Materialna obecność Cerkwi/Kościoła na Wschodzie od zawsze spełnia w istotnym znaczeniu funkcję dwustopniową: z jednej strony jawi się ona jako widzialny znak obwieszczający światu i ludziom obecność Boga, zaś z drugiej jej cała struktura wewnętrzna wskazuje na drogę dostępu wszystkich do swego Stwórcy. O ile ten pierwszy stopień oddziaływania zachowuje poniekąd charakter statyczny, bo w zasadzie przenika ludzką świadomość za pośrednictwem czynnika zmysłowego, estetycznego i emocjonalnego, o tyle już drugi warunkuje dynamikę, która najpełniej objawia się w duchowym zaangażowaniu człowieka w poznanie i percepcję wielości symboli. One z kolei prowadzą do powzięcia trwałych relacji z rzeczywistością transcendentną. Sama obecność w świątyni wschodniej nie uprzywilejowuje jeszcze w rozeznaniu i pojmowaniu głębi symboliki. Niekiedy może też skutecznie przeszkodzić w dotarciu do podstawowych prawd chrześcijańskich. Dlatego tutaj zgodnie z dawną regułą Ojców Kościoła podtrzymywana jest teza, że symboliki Kościoła wschodniego nie można właściwie odczytać i zrozumieć poza Liturgią². Tym bardziej, aby móc ją odpowiednio rozważyć nie da się tego uczynić w oderwaniu od działań liturgicznych. Liturgia jako podstawowe i najważniejsze miejsce zgromadzenia ludzi wierzących wokół wartości świętych i nieprzemijających, staje się także praktycznym drogowskazem dla całej symboliki rytualno-obrzędowej i znakowo-przedmiotowej (zob. Cyryl Jerozolimski, Jan Chryzostom). Jest to bardzo ważna reguła wschodniej tożsamości religijno-duchowej, bez której trudno sobie wyobrazić proces ludzkiego dojrzewania do wyższej akceptacji symboliki.

Aby nie utracić niezbędnej wrażliwości symbolicznej oraz nie zniweczyć jej znaczenia na skutek odrzucenia elementu racjonalnego, potrzebne jest daleko idące wtajemniczenie liturgiczne³. Inaczej symbolika może zostać odebrana jako zjawisko wyłącznie zewnętrzne i abstrakcyjne. W Starym Testamencie lud Izraela spełniał wyjątkową rolę, była to także rola symboliczna, gdyż wskazywała ona na jego niezwykłą więź z Bogiem oraz jedyną w swoim rodzaju misję zwiastowania światu przyjścia Mesjasza. Tymczasem Kościół, który jest symbolem Nowego Izraela i jego nowych relacji z Królestwem Bożym, otwiera świat i ludzkość na Chrystusa Paruzyjnego. Ten Kościół jako żywa obecność Bogoczłowieka i Jego Królestwa należy do wszystkich ludzi, a przede wszystkim do tych co potrafią się w nim jednoczyć i tworzyć wspólnotę. Jest on obrazem i ikoniczną rzeczywistością Chrystusa, dzięki której staje się przedmiotem naszej refleksji i wiary. Choć w znaczącej swej części pozostaje dla nas niewidzialny i niepojęty, to jed-

² J. Damasceński, *Rozprawy o świętych ikonach*, I, 17; N. Kondakov, *The Russian Ikon*, Oxford 1927, s. 42-45.

³ Por. P. Evdokimov, *Prawosławie*, Warszawa 1986, s. 288.

nak nie przestaje nas inspirować ku poznaniu tego co obecnie niedostępnie. Czynnikiem, który w sposób wyjątkowy wpływa na osobowy związek człowieka z Kościołem jest obecne w nim źródło życia sakramentalnego. Ono powoduje pierwsze i najważniejsze zespolenie ludzi z Bogiem, które jest wciąż na nowo ożywiane w Liturgii eucharystycznej. Dlatego w tym miejscu, a nie żadnym innym, następuje prawdziwe odrodzenie ludzkości w jej ufnym otwarciu na Boga. Geneza Kościoła wskazuje jednoznacznie, że pierwsi chrześcijanie podjęli zadanie budowania wspólnoty w oparciu o dziedzictwo starotestamentalne. Jednym z wyrazów ich przywiązania do przeszłości było naśladownictwo formy i typu pobożności synagogałnej, łącznie z uczęszczaniem do głównej Świątyni. Dopiero, gdy praktyka została zabroniona, zaczęto wznosić sanktuaria chrześcijańskie, ale zawsze przy uwzględnieniu dawnych cech architektonicznych i modlitewno-rytualnych świątyni jerozolimskiej. A więc nowe miejsca kultu chrześcijan stanowiły ściśle nawiązanie do wzorca z przeszłości oraz jednoczesną adaptację nowych reguł uroczystego wielbienia Boga.

Jednak w czasach prześladowań i niszczenia miejsc spotkań modlitewnych trudno było nie tylko o utwierdzenie zwyczajów chrześcijańskich związanych ze stałą praktyką religijną, w tym liturgiczną, ale także kształtowanie odpowiedniej wrażliwości symboliki budowli sakralnej. Poza tym istniało chyba jeszcze przekonanie, że o tym zupełnie nowym ruchu religijnym nie trzeba wcale nagłaśniać, bo on i tak zyskuje sobie coraz znaczniejszy rozgłos i przychylność, oraz trzeba zachować pewną powściągliwość w ujawnianiu jego identyczności zbiorowo-kultycznej. Tak czy owak symbolika świątyni, jak i zresztą inne ważne zasady nauki chrześcijańskiej, nie stanowiły problemu pierwszorzędowego, na który należałoby zwrócić szczególną uwagę interpretacyjną. Nie oznacza to, że istnienia wówczas całkowita ignorancja wobec zewnętrznego kształtu miejsca modlitw czy także prawidłowych reguł wiary chrześcijańskiej. Dlatego, jak można się dowiedzieć z *Didache* (jeden z najstarszych tekstów patrystycznych z końca I wieku), pojawiają się wyobrażenia i obrazy miejsca kultu, że ono powinno przypominać wspólnocie okręt, arkę Noego albo przybytek spotkania osób wierzących z Trójcą Świętą. W starożytnych zabytkach przeważa nawiązanie do symbolu arki, a więc miejsca schronienia w czasie potopu. Dla pierwszych chrześcijan symbol ten był szczególnie bliski, gdyż oznaczał bezpieczeństwo i działanie Ducha Świętego. Nic dziwnego zatem, że tak często się odwoływano do niego i wiercono w wyzwoleńczą moc arki i na jej podobieństwo budowano świątynie w formie prostokąta. Pierwotnie w społeczeństwie wierzących istniała także ogromna intuicja Trzech Osób Boskich i w związku z tym wyraźne pragnienie oddania Im czci w sposób wielowymiarowy⁴. Stąd między innymi symbol trojga drzwi wiodących

⁴ Por. K. Onasch, *Liturgii und Kunst der Ostkirche in Stichworten*, Leipzig 1981, s. 31-33.

do Kościoła, które oznaczają zarazem poszczególne progi docierania do tajemnicy Bóstwa. Ponadto trójdzielny podział świątyni i cały szereg oznak materialnych oraz związanych z postawą modlitewną gestów, łącznie z utrwalonym i zachowanym do dziś wśród chrześcijan wschodnich układem trzech palców podczas dokonywania znaku krzyża. Rzeczywistość ta dowodzi, jak duże piętno na religijnej świadomości chrześcijan odcisnęła pierwiastek symbolu i spełnia wciąż niezastąpioną rolę w ich praktycznym utożsamieniu kulturowym.

Z upływem czasu, a zwłaszcza od IV wieku, realność symboliki Kościoła staje się coraz bardziej dostępna nie tylko ludziom wierzącym, ale także nie mającym żadnego odniesienia do wiary chrześcijańskiej, z powodu obszerniejszych komentarzy i tłumaczeń całego zjawiska. Zresztą tego wymagały nowe okoliczności związane z oficjalnym działaniem Kościoła za panowania św. Konstantyna. Dla chrześcijan wschodnich takim szczególnym wyrazem ówczesnego oświecenia w dziedzinie symbolu cerkiewnego, są zachowane do dziś Liturgie św. Bazylego Wielkiego i św. Jana Chryzostoma. Poza tym dość gruntowne i rzeczowe ukształtowanie rytów liturgicznych oraz świętych obrzędów. To samo można powiedzieć, jeśli chodzi o sposób i reguły wystroju wnętrza świątyni. Ówczesna konieczność ustalenia norm obrzędowo-kulturowych i komentarzy do tekstów liturgicznych wymuszała ich coraz dokładniejsze doprecyzowywanie. Choć cała ta rzeczywistość rozwija się inaczej na Zachodzie i Wschodzie. Jest to związane, jak podkreśla Jerzy Nowosielski, z odmiennymi optykami działania Kościoła na ziemi. Kościół wschodni, zdaniem ikonomalara, w przeciwieństwie do Kościoła zachodniego, istnieje jak gdyby niezależnie od historii⁵. Co wiąże się niewątpliwie ze wzmożonym zapotrzebowaniem wobec obecności wydarzenia symboliki. Znacznie bardziej niż w wprowadzaniu kolejnych i wciąż dokładniejszych zasad sprawowania nabożeństw oraz czynności sakramentalnych, tendencji charakterystycznej Kościołowi zachodniemu (łacińskiemu). Dla chrześcijańskiego Wschodu pewne sceny biblijne stają się scenami w sposób trwały ważnymi w odniesieniu do praktyki religijnej⁶. Takim szczególnym obrazem, mogącym być w pewnym stopniu odczytanym i zinterpretowanym za pomocą żywego symbolu jakim jest ikona, jest obraz Królestwa Bożego⁷. Ostatecznie zarówno w starożytności, jak i w czasach współczesnych obecność symbolu cerkwi jako budowli sakralnej i tego wszystkiego co ma miejsce w jej wnętrzu, spełnia nieocenioną rolę wprowadzania człowieka w przestrzeń świętego życia. Zachęca go do namysłu i kontemplacji nad przedstawioną rzeczywistością symboliczną mającą siłę przeobrażenia ludzkiego rozumu i wnętrza ku bardziej pełnemu i wolnemu istnieniu duchowemu.

⁵ Por. Z. Podgórzec, *Wokół ikony. Rozmowy z Jerzym Nowosielskim*, Warszawa 1985, s. 42.

⁶ P. Florenski, *Dwa światy ikony staroruskiej*, *Znak* 31,295-296 (1979), s. 82.

⁷ Z. Podgórzec, *Wokół Ikony*, op. cit., s. 42.

2. GŁÓWNY NURT SYMBOLIKI CERKIEWNEJ

Religijne doświadczenie chrześcijanina opiera się zawsze na dwu niezmiennych prawdach. Pierwsza z nich dotyczy zbawczej ofiary Chrystusa i w związku z tym wymaga całkowitego utożsamienia z nią celem przyszłego wyzwolenia osoby. Druga z kolei ma znaczenie bardziej pośrednie i stanowi ważny akt inspiracji człowieka w jego uwalnianiu ze skutków grzechu i uniżenia oraz przemiany całego stworzenia. Ona też staje się podstawowym motywem symboliki cerkwi⁸. W Cerkwi bowiem następuje szczególne przenikanie czynnika Boskiego i ludzkiego, dzięki temu dynamika relacji utrzymuje tu nieustannie poziom wzrastający. Uczestnictwo w tychże relacjach przynosi najbardziej trwałe owoce w życiu osoby ludzkiej. Ponieważ daje jej możliwość uczestnictwa w zbawczej łasce całego objawienia Bożego, a jednocześnie przygotowuje do głębszej antycypacji Królestwa Bożego⁹. Nie bez powodu zatem już w wieku IV głoszone, że widzialna budowla sakralna jest swoistym odwzorowaniem tej niewidzialnej i jest jej daleko idącym podobieństwem. Ta obecna stanowi swoiste przybliżenie nieba ziemi i subtelne unaocznienie wszystkim tej przyszłej, ale jakże innej. Poświadczają to niezwykle odczucie również liczne przekazy związane z wprowadzeniem przez księcia kijowskiego Włodzimierza w 988 roku chrześcijaństwa na Ruś. Zanim doszło do ochrzczenia społeczeństwa ruskiego przez misjonarzy greckich władca wysłał w podróż do Konstantynopola swych legatów by ci mogli później opowiedzieć mu o przymiotach rytu i obrzędowości wschodniej sprawowanej w tamtejszych świątyniach. I rzeczywiście po powrocie legaci mieli oznajmić Włodzimierzowi, że kiedy wstąpili do miejsca świętego Hagia Sophia i zobaczyli jego ubogacone wnętrze oraz usłyszeli mile brzmiącą harmonię śpiewów, to poczuli jako by przed nimi odsłonił się przedsionek nieba.

Patrząc na cerkiew jako na wydarzenie bogate w treść symboliczną trzeba zauważyć, że od początku kształtowania się jej obrazu zachowuje ona pewną jednolitość formy. Tak więc składa się zazwyczaj z trzech części oraz wyraźnie zarysowanych znaków zewnętrznych w postaci jedno lub kilkabaniowych kopuł. Najważniejszą jej częścią jest prezbiterium, czyli miejsce sprawowania sakramentu Eucharystii. Tutaj dokonywane są święte czynności i stąd owo sanktuarium symbolizuje część domu Bożego, do którego w chwili obecnej mogą wstępować jedynie osoby mogące sprawować kult. Miejsce najświętszego przybytku usytuowane jest we wschodniej części budowli, co stanowi o jej całościowym ukierunkowaniu na wschód. Ta reguła jest na Wschodzie dość surowo przestrzegana i zasadniczo nie ma od niej odstępstw. Ma ona swoje głębsze uzasadnienie i chodzi

⁸ Por. L. Uspienski, *Symbolika cerkwi*, w: *Prawosławie. Światło ze Wschodu*, red. K. Leśniewski, Lublin 2009, s. 512.

⁹ Por. A. Schmemmann, *Istoriczeskaja put' prawoslawija*, New York 1954, s. 17-19.

w niej o uznanie dominacji słońca ze Wschodu nad ciemnościami. To słońce, które zawsze nadchodzi i ma ostatecznie nadejść na Wschodzie. Jego promienie oświecające najpierw Wschód ogarniają dalej całą przestrzeń ziemską, by wreszcie wskazać na nadejście przyszłego nie zachodzącego słońca jakim będzie Królestwo Boże. Druga część cerkwi, czyli nawa główna, odpowiada miejscu gromadzenia się wiernych w sposób szczególnie przygotowanych do uczestnictwa w wydarzeniach świętych. Dawniej była ona oddzielona zasłoną od dziedzińca, w którym mogli przebywać osoby bez możliwości uczestnictwa w darach sakramentalnych (np. katechumeni). Środkowa część, w przeciwieństwie do prezbiterium, które przypomina o istocie domu Bożego, zwraca uwagę na właściwe umiejscowienie ludu Bożego. A więc społeczności przygotowanej do uczestnictwa w darach sakramentalnych i wspólnotowym dziękczynieniu modlitewnym. We wschodnim pojmowaniu części nawowej i prezbiterialnej istnieje także ściśle rozróżnienie symboliczne. Tu gdzie jest zgromadzony lud ma miejsce odzwierciedlenie świata stworzonego, ale jednocześnie przeznaczonego do innego i nieograniczonego bytowania. Ponieważ już teraz zostaje on przebóstwiony wskutek przeniknięcia mocą światła prezbiterialnego, stanowiącego wyobrażenie rzeczywistości niebiańskiej. Przedśionek – trzecia część cerkwi, stanowił zawsze miejsce przynależne osobom nie posiadającym gotowości udziału w sposób pełny w czynnościach świętych. Są to osoby dopiero co przygotowujące się do włączenia ich do wspólnoty eklezjalnej lub z jakichś powodów pozbawione prawa uczestnictwa w Komunii Świętej. Tym samym pokazana jest różnica między tymi, którzy uzyskali przywilej wstąpienia do miejsca zwanego nową ziemią i nowym niebem i tymi, co go nie posiadają. Jednak ta swoista izolacja wśród ogółu obecnych w świątyni bynajmniej nie oznacza dla kogokolwiek odrzucenia czy odtrącenia. Ma ona jedynie na celu uświadomienie wszystkim, jak ważne jest podporządkowanie się istniejącym regułom pełnego utożsamienia wspólnotowego w cerkwi wschodniej. Ludzie pozostający niejako na obrzeżu cerkwi (prytwor), a nie poza nią, powinni w pokorze i pokucie zatroszczyć się o zdobycie dla siebie miejsca odkupienia i przemienienia (chram wirnych). Dlatego cerkiew jest otwarta także dla nich i mogą oni uczestniczyć w zgromadzeniu modlitewnym całego ludu, lecz z wyraźnym zastrzeżeniem o pozostaniu w świątyni do określonego momentu nabożeństwa. Później proszeni są o opuszczenie świątyni między innymi po to, aby mogli się głębiej zastanowić nad swoim grzesznym stanem i brakiem przywileju osobistego uświęcenia¹⁰. Poza tym by mogli podjąć z niez-

¹⁰ Dziś można powiedzieć, że ten rodzaj dyscypliny względem nieuprawnionych do zajmowania miejsca w nawie głównej jest w cerkwi martwym przypisem i prawie w ogóle nie przestrzegany. Jest to uzasadnione zupełnie innymi okolicznościami jej działania w świecie oraz stosunkiem społeczności wierzących i potencjalnych zwolenników wschodniego nurtu duchowości do cerkiewnych zasad rytualno-zwyczajowych. Obecnie częściej można się spotkać z opinią, że przed-

chwianym przekonaniem decyzję o swym przyłączeniu do jednej wspólnoty Ciała Chrystusa.

Cerkiew jako obraz Królestwa Niebieskiego jest jednocześnie głęboko zanurzona w czasie i przestrzeni doczesnej. Do tego stopnia, że jej stałe znaczenie napełniane i ubogacane jest ciągle treściami zmiennymi w zależności od akcji liturgicznej. W związku z tym ten obraz Królestwa Bożego zaczyna bardziej intensywnie i wiarygodnie oddziaływać na ludzką wyobraźnię religijną. To, co najbardziej przemawia do ludzkich zmysłów, uczuć i wnętrza jest tu określane świętym obrazem – ikoną. Struktura ikonograficznego wystroju cerkwi stanowi realizację odpowiedniego kanonu teologiczno-symbolicznego, ustalonego dla każdej jej części i harmonizującego z aktywnym działaniem liturgicznym. Należy zauważyć, że najważniejsze elementy wystroju, które dominują od XI wieku, czyli już po sporach obrazoburczych, pozostają niezmiennie a w kilku kolejnych stuleciach są jedynie doskonalone. Jako ostateczny okres uformowania całościowej wizji ikonograficznej cerkwi przyjmuje się koniec XVII wieku¹¹. Ikona we wschodnim rozumieniu teologicznym jest wyrazem charyzmatycznej świadomości Kościoła jako całości w stosunku do rzeczywistości transcendentnej. Nie jest ona traktowana jedynie jako dzieło indywidualnej wyobraźni twórczej przeznaczone ku jednostkowemu doświadczeniu estetycznemu, lecz wartość o charakterze powszechnym. Ponieważ Kościół, jak twierdzi Leonid Uspienski, „w każdym okresie przywiązywał dużą wagę do wizerunków. Cenił je jednak nie za wartość artystyczną czy estetyczną, „lecz za zdolność ukazywania prawdy. Obraz jest prawdziwym wyznaniem wiary chrześcijańskiej. Ten dogmatyczny charakter stanowi zasadniczą cechę sakralnej sztuki ortodoksyjnej we wszystkich epokach”¹². Dlatego może być także uważany za obiektywny przedmiot relacji osób ludzkich ze światem transcendencji. Choć wydarzenie ikony, jak wyjaśnia Nowosielski, zaistniało prawdziwie w historii, to w świadomości kościelnej uzyskuje ponadhistoryczne znaczenie¹³. Ikona bowiem, podobnie jak słowo, stanowi integralną część religii chrześcijańskiej i jest sposobem na poznanie Boga. Ona staje się jedyną

---

sionek nie musi stanowić bezwzględny wymóg przy budowie cerkwi, tak jak to jest w przypadku prezbiterium i nawy. Choć z drugiej strony pojawiają się sugestie, że jego brak stanowiłby duży uszczerbek jeśli chodzi o architekturę cerkiewną oraz co niezmiernie ważne przy współczesnym napływie różnych przypadkowych ludzi do cerkwi, nie będących członkami konkretnej wspólnoty, mogłoby dochodzić łatwo do łamania podstawowych reguł zachowania w tym szczególnym miejscu. Ponadto znacznie ograniczałby możliwość poznania wszystkich walorów wschodniej budowli sakralnej i specyfiki uroczystości świątecznych.

¹¹ L. Uspienski, *Symbolika cerkwi*, op. cit., s. 517.

¹² *Teologia Ikony*, Poznań 1993, s. 53.

¹³ Por. Z. Podgórzec, *Wokół ikony*, op. cit., s. 46.

w swoim rodzaju formą kontaktu z Nim i jest znakiem wyróżniającym chrześcijaństwo¹⁴.

Najważniejsze miejsce cerkwi – prezbiterium – symbolizuje zawsze przestrzeń właściwą światu nadprzyrodzonemu. Ono także w sposób szczególny oddaje tajemnicę działania Boga wobec człowieka i jego daru złożonego na ołtarzu. W związku z tym miejsce, w którym sprawowany jest sakrament Eucharystii jest nośnikiem prawdziwych symboli biblijno-historycznych. I tak, począwszy od dolnych warstw sakralnych malowideł ściennych przedstawieni są tam Ojcowie, autorzy tekstu Liturgii, a wespół z nimi święci hierarchowie i diakoni jako współ-celebrujący sakrament. W centrum i nad tymi rzędami umieszczany jest obraz Eucharystii, czyli Ostatniej Wieczerzy. Za ołtarzem nieco ponad ikoną Eucharystii widnieje obraz Matki Bożej. To usytuowanie wizerunku Bogurodzicy odpowiada Jej miejscu w Kanonie Eucharystycznym, gdzie od razu po epiklezie przyzywane jest Jej imię jako najwyższej patronki całego Kościoła¹⁵. Ponieważ misterium eucharystyczne stanowi pamiątkę ustanowionej przez Chrystusa bezkrwawej ofiary, stąd w prezbiterium nad Obrazem Maryi pojawia się obraz Zbawiciela. On stał się ofiarą i jest zarazem Najwyższym Kapłanem, który się nieustannie ofiaruje za ten świat. Jego obecność w tej części prezbiterium odgrywa niepowtarzalną funkcję realizmu symbolicznego. Bardzo ważnym elementem wystroju wnętrza sanktuarium uznaje się obraz Pięćdziesiątnicy, który zajmuje miejsce na sklepieniu i przypomina wszystkim o obecności i działaniu Ducha Świętego podczas sprawowania Eucharystii. W ten sposób rozplanowana i ukształtowana wizja ikonoczno-symboliczna prezbiterium, która poniekąd posiada charakter angelologiczny, pomaga uzmysłwić osobie wyjątkowość tego miejsca i jego pierwotne przeznaczenie. Staje się to jeszcze bardziej wymownym doświadczeniem, kiedy w czasie Liturgii otwierana jest Brama Królewska i wówczas można niejako dotknąć swym spojrzeniem i zmysłami piękna nieba.

Za to inna rolę spełnia nawa cerkwi, która symbolizuje realizm stworzenia i jego wyniesienie do godności partnerskich relacji ze swoim Stwórcą. Z tego względu najprawdopodobniej w kopule nawy głównej widnieje zwykle postać Chrystusa Pantokratowa (Wszzechwładcy). To On jest Głową Kościoła i zarazem najwyższym wzorem zbliżenia bóstwa ku człowiekowi i światu. Kiedyś o Kościele mówili prorocy, a jego fundamentem zostali apostołowie, i dlatego oni nie mogą być pominięci przy unaocznianiu świętych postaci w świątyni. Ci bowiem zajmują miejsce w wyraźnej bliskości do obrazu Chrystusa. Czterej ewangeliści, którzy głoszą Dobrą Nowinę na cztery strony świata umieszczeni są na czterech narożnych polach sklepienia. Odpowiednia przestrzeń wnętrza cerkwi, a są nią kolum-

¹⁴ L. Uspienski, *Teologia Ikony*, op. cit., s. 110.

¹⁵ Postać Maryi w prezbiterium najczęściej przedstawiana jest w formie oranty, gdzie Jej wzniesione ku Bogu dłonie symbolizują spełnienie ofiary.

ny podtrzymujące budowlę, przeznaczona jest widzialnemu upostaciowieniu męczenników, hierarchów i ascetów. Z kolei otwarte powierzchnie ścian wypełnione są wydarzeniami z historii zbawienia, do których harmonijnie nawiązują święta liturgiczne. Szczególną uwagę obecnych w cerkwi zwraca zawsze ściana zachodnia, która stanowi przedstawienie obrazu Sądu Ostatecznego, czyli podsumowania dziejów historii i zarazem otwarcia jej nowego i nieznanego nam początku. Cały ten zarys wystroju świątyni wschodnich dowodzi, że ogólny plan rozmieszczenia poszczególnych scen i postaci świętych, który jest także przykładem symbolicznego utrwalenia dziejów zbawienia, nie jest przypadkowym czy wymyślnym dziełem pojedynczych artystów. W tym wypadku tematy ikonograficzne mają swoje stałe usytuowanie oraz ściśle określony profil oddziaływania sakralnego w zależności od części świątyni i stopnia wtajemniczenia religijnego osób wierzących. Skoro ikona cała jest oczekiwaniem, co zauważa Nowosielski, to ona nie może być zwrócona wstecz, do rajy ziemskiego, lecz do Królestwa Bożego, do przyszłości¹⁶ i Kościół staje się właściwym miejscem mówienia o tej przyszłości poprzez obrazy.

3. JEDYNY CHARAKTER ODDZIAŁYWANIA

Uczestnikom życia sakramentalnego rozwijanego w cerkwi raczej nie trudno wyznać, że wszystko w czym obecnie uczestniczą w celu swego uświęcenia jest zapowiedzią przyszłej radości, światła, pokoju, nowego nieba oraz całkowitego dostępu do swego Stwórcy. O tym zdaje się ich nieustannie przekonywać widzialna figura cerkwi i jej wewnętrzna postać symboliczna, które tworzą pełną harmonię. Znaczenie cerkwi w wymiarze symbolu odgrywa tu bezprecedensową rolę. Czytelna konstrukcja jej wystroju, wykonana zawsze zgodnie z ogólnymi zasadami i przepisami, pozwala odczuć autentyczne przesłanie oraz wyjątkowość atmosfery domu Bożego. Reguły związane z przyozdobieniem wnętrza cerkwi posiadają w pewnym sensie charakter niezmienny. Co nie znaczy sztywny i pozbawiony możliwości historycznej inwencji twórczej malarzy wschodniej sztuki sakralnej. Korzystają oni z prawa swobody działania w swych poczynaniach malarzkich, zważywszy wszakże, że ich dzieło ikonograficzne jest realizowane w pokornej współpracy z działaniem Ducha Świętego. Pełny efekt rozwoju sztuki cerkiewnej nie jest nigdy przypisywany jednostronnemu zaangażowaniu artystycznemu malarza. Przy tym jednak istnieje ogólne przeświadczenie, że najdawniejsze reguły przekazywane za pośrednictwem żywej Tradycji Kościoła zachowują przewagę nad indywidualnymi innowacjami historycznymi. Idąc za głosem Tradycji można w sposób wierny odtworzyć i przedłużyć ideę upiększenia wnętrza świątyni wypracowaną w okresie pierwotnym. Nie można tego uczynić, jeśli

¹⁶ Por. Z. Podgórzec, *Wokół ikony*, op. cit., s. 91.

się zaniedbuje przekaz tradycyjny i w imię jakiejś przekory wprowadza do wystroju cerkwi elementy zdecydowanie odbiegające od norm tradycyjnych oraz sprzeczne z właściwym znaczeniem zjawiska cerkwi.

Chyba największą trudność w ludzkim uznaniu prawdziwej tożsamości Cerkwi/Kościola w tym świecie i jej jedynego oddziaływania stanowi należyty szacunek wobec jej pełnej natury. Chodzi o to, że docześnie pośród innych obiektów materialnych wyróżnia ją odrębny charakter i przeznaczenie przyszłe. Jakkolwiek może ona zaistnieć i spełniać swoją funkcję tylko w świecie widzialnym, to jednak nie żyje jedynie w czasie i dla określonego celu doraźnego. Więcej, można nawet powiedzieć, że ona w ogóle nie żyje dla doczesności. Posiada swą własną naturę, która ją odróżnia od świata immanentnego. Tej natury musi strzec i zachowywać, aby nie utracić swego znaczenia symbolicznego i duchowego. Jednym z istotnych środków podporządkowanych zabezpieczeniu odrębnej natury cerkwi jest forma jej wystroju wewnętrznego, która niczym nie przypomina charakteru sztuki świeckiej a tylko wyraża prawdy innego wymiaru i skierowuje ludzkie wnętrza ku nieograniczonoci. Dzięki temu całe wydarzenie cerkwi nie przestaje spełniać swej zbawczej misji w świecie.

Dzieło sztuki ikonograficznej ma przecież moc bezpośredniego i skutecznego oddziaływania na świadomość i duszę człowieka. Ono przyciąga uwagę osoby swym niewypowiedzianym potencjałem dyskretnej ujawniania rzeczywistości niestworzonej. Tej, do której człowiek z natury swej tęskni i zdąża myślą, uczuciem, sercem, no i intuicją niezależnego poznania. Ojcowie Kościoła i wielcy asceci określają ten stan doskonałym milczeniem, gdzie cała dusza wrywa się ku Bogu powodowana nieznaną siłą¹⁷. Doświadczenie ontologicznej jedności między objawieniem a ikoną, jak twierdził choćby św. Antoni Wielki, najlepiej jest przeżyć w świątyni. Tu właśnie za pomocą kolorów, form i linii, za pomocą realizmu symbolicznego, jedynego w swoim rodzaju malarskiego języka, objawia się świat duchowy człowieka będącego świątynią Boga¹⁸. Leonid Uspienski postrzega harmonię zachodzą między Liturgią i elementami składowymi cerkwi, jak typologia świętych obrazów, śpiew liturgiczny, szaty liturgiczne duchowieństwa, jako jednocześnie doskonałą realizację celu ośrodka sakralnego¹⁹. To całe pojednanie wszystkich elementów stwarza niepowtarzalną atmosferę skupienia na rzeczach najważniejszych w cerkwi i złożenia prawdziwej ofiary ze swej obecności przed Panem. Na Wschodzie przyjmuje się, że dopuszczalna wielość form określonego stylu architektury czy śpiewu liturgicznego służy zawsze realizacji jedności w różnorodności i zarazem ukazaniu powszechności Cerkwi oraz jej soborowości. Symbolika cerkwi, która także stanowi wartość misteryjną, w imponujący

¹⁷ Por. G. Florowski, *Otcy IV-V wieku*, Westmead 1972, s. 167-171.

¹⁸ L. Uspienski, *Teologia Ikony*, op. cit., s. 145.

¹⁹ Por. L. Uspienski, *Symbolika cerkwi*, op. cit., s. 521.

sposób ułatwia dostęp do treści i języka nabożeństw liturgicznych. Jest swoistą przepustką ku właściwemu rozumieniu ich aktualnego znaczenia uświęcającego osób wierzących i zdobywania przez nich większej ufności w życie przyszłe.

Stawianie istotnego akcentu na doświadczeniu zmysłowym we wschodniej tradycji duchowości opiera się na założeniu, że nie tylko człowiek, ale też cały świat, stoi przed odpowiedzialnością przemiany. To wyzwanie jest konsekwencją ustanowienia przyszłego Królestwa, do którego już dziś każdy zostaje zaproszony w nadziei wiecznego zbawienia. Takim szczególnym elementem pośredniczenia człowiekowi w jego przemianie i dążności do zapowiedzianego końca czasów jest Boska Liturgia. Dzięki niej dochodzi do pełniejszego uchwycenia sensu ostateczności, a zarazem wyjątkowego pochylenia się nad stworzonym przez Boga światem materialnym. Boska Liturgia po prostu najgłębiej oddaje walor eklezjalnej wizji przemiany świata. Uczestnictwo w niej jakkolwiek przenosi osobę na inny poziom antycypacji rzeczy przyszłych, to jednak nie odrywa od świata materialnego a tylko wpływa na jego skuteczną przemianę. Kultowi sprawowanemu w Cerkwi towarzyszy symbolika, która uwrażliwia na piękno wszystkiego co może być rozumiane w kategoriach teraźniejszej i przyszłej świętości. Zatem z tego obrębu czucia świętości nie wypada także rzeczywistość materialna. Człowiek pochylając się sam przed obliczem Boga stara się nie zapominać o losie całego stworzenia, lecz pragnie go jednakowo serdecznie opromienić nimbem świętości. Dlatego, jak zauważa John Yiannias, jedynie w ascetycznym i liturgicznym życiu Kościoła jest przemieniony świat i jedynie w ikonograficznej tradycji Kościoła można znaleźć widzialne wzory, odpowiednie do przedstawienia tej wyższej rzeczywistości²⁰. Całe bowiem stworzenie ma moc przyzywania Boga, który odnawia oblicze ziemi.

To, że świat stworzony jest wewnętrznie związany z Bogiem chyba najwymowniej ilustruje piękno świątyni. W niej wszyscy i wszystko ma jasno zdefiniowany charakter. Nikt i nic nie zostaje zmarginalizowane oraz wypchnięte poza granice wspólnego istnienia. Z kolei związek świata materialnego z człowiekiem i jego sytuacją stwarza dla niego perspektywę odnowy, wyzwolenia i przemiany, gdyż przywilej ikonicznego podobieństwa człowieka do Stwórcy nakłada na niego zobowiązanie postępowania wobec stworzenia na wzór samego Boga²¹. Do osoby ludzkiej należy wstawiennictwo przed Bogiem za siebie i całe stworzenie. Tego rodzaju wrażliwości jest w stanie się uczyć między innymi poprzez bezpośredni i bliski kontakt z symboliczną realnością świątynną. Ona zwykle uwalnia od cząstkowego i jednostkowego spojrzenia na relacje ze Stwórcą, a tak-

²⁰ *Sztuka i architektura prawosławna*, w: *Prawosławie. Światło ze Wschodu*, red. K. Leśniewski, Lublin 2009, s. 534.

²¹ Por. J. Moltmann, *Gott in der Schöpfung, Ökologische Schöpfungslehre*, München 1985, s. 195-198.

że rozwija świadomość ponaddyskursywną, niesłuchanie ważną w procesie uznania przez człowieka wspólnoty losu całego bytu stwórczego. Zdaniem Pawła Florenckiego, tworzące jedność prawda i symbolizm w miejscu świętym, jakim jest Cerkiew, leżą u podstaw chrześcijańskiej sztuki sakralnej²². Sztuki, która potrafi dawać natchnienie wierzącemu ku nadawaniu realiom codziennym nowego sensu.

STRESZCZENIE

Struktura ikonograficznego wystroju cerkwi stanowi realizację odpowiedniego kanonu teologiczno-symbolicznego, ustalonego dla każdej jej części i harmonizującego z aktywnym działaniem liturgicznym. Najważniejsze elementy wystroju, które dominują od XI wieku, czyli już po sporach obrazoburczych, pozostają niezmiennie a w kilku kolejnych stuleciach są jedynie doskonalone. Jako ostateczny okres uformowania całościowej wizji ikonograficznej cerkwi przyjmuje się koniec XVII wieku. Ikona we wschodnim rozumieniu teologicznym jest wyrazem charyzmatycznej świadomości Kościoła jako całości w stosunku do rzeczywistości transcendentnej. Nie jest ona traktowana jedynie jako dzieło indywidualnej wyobraźni twórczej przeznaczone ku jednostkowemu doświadczeniu estetycznemu, lecz wartość o charakterze powszechnym.

MEANING OF THE EASTERN ORTHODOX CHURCH SYMBOLISM. SUMMARY

Structure of the iconographic decoration of the orthodox church makes the performance of the appropriate theological and symbolic canon, established for each of its parts and harmonizing with the active liturgical activity. The most important elements of the decoration, which dominate since XI century remain invariable and during few subsequent centuries have only been made more perfect. The end of XVII century has been assumed as the final period in which comprehensive iconographic vision of the orthodox church was shaped. The icon, as understood by the eastern theology, is the expression of charismatic consciousness of the Church as a whole in relation to the transcendental reality. It is not treated only as the work of the individual creative imagination, allowed only for the aesthetic experience of an individual, but as a value of the universal nature. Visible figure of the orthodox church and symbolic form its interior always make a full harmony.

---

²² Por. *Ikonoostas i inne szkice*, Białystok 1997, s. 24-26.